

УДК 371.671.11

Підручники географії в період педагогічних пошуків та інновацій (17 — середина 30-х років ХХ століття)

Олександр Стадник,
кандидат педагогічних наук, доцент,
Харківський національний педагогічний
університет імені Г. С. Сковороди

сновою для статті є недостатнє висвітлення суперечливого стану створення і використання підручників географії в період педагогічних пошуків та новацій (17 — середина 30-х років ХХ ст.). Зміни, які відбувались у їх змісті і структурі, відображають зв'язки між зовнішніми факторами (соціальні та культурно-історичні умови; освітні потреби суспільства та його педагогічні очікування) і навчальним предметом.

Питання створення та використання засобів навчання шкільної географії під час означеного періоду розглядалися в працях М. Баранського, Н. Гупана, О. Жосан, Л. Мельничук, С. Науменко, С. Поздняк, І. Шоробури. Зокрема аналіз шкільних підручників географії більш ніж за піввіковий період, включаючи означений період, провів М. Баранський [1]. Разом з тим питання, що стосуються аналізу зв'язків між зовнішніми факторами і суперечливим станом створення та використання підручників географії, залишались нерозкритими.

Мета статті — простежити зміни, які відбувались у структурі та змісті підручників географії під час педагогічних пошуків та новацій (17 — середина 30-х років ХХ ст.) на прикладі їх окремих, характерних зразків. З'ясувати передумови підготовки і основні особливості принципово нових навчальних книг у вигляді «робочих книг», а також традиційних підручників розглянутого періоду.

У листопаді 1917 р. Третім універсалом Центральної Ради було проголошено Українську Народну Республіку (УНР) у межах 9 губерній (при цьому існували федеративні зв'язки з Росією). Напрямок реформи школи в УНР було накреслено в «Проекті єдиної школи на Україні», яким передбачалося функціонування III-ступеневої 12-річної школи [7]. У вересні 1919 р. його було розглянуто і схвалено, але офіційне затвердження відбулося вже в еміграції, 17 червня 1921 р.

В УРСР нову українську систему освіти намагалися будувати за російським зразком. У цей час набула поширення тенденція заперечення елементів «старої школи» — оцінок, іспитів, завдань додому; в крайніх випадках заперечувався підручник, вчитель, класно-урочна система в цілому і школа як така [5, с. 13]. Після введення програм Державної вченої ради (ДВР) або «комплексних програм», які будувались на основі узагальнення всього навчального матеріалу, на I ступені навчання було скасовано предметність у навчанні, а на II ступені географічний матеріал було розподілено між природознавством і суспільствознавством. Але фактично в багатьох школах країни географію продовжували викладати як самостійний предмет. М. Баранський писав: «...зміни в установах шкільної географії у зв'язку з революцією відбулися, як і в усій освіті, виключно різкі, і надалі ці установки, аж до постанови від

15 травня 1934 «Про викладання географії...», змінювалися не раз і вельми сильно, причому разом з установками змінювалися навчальні плани, програми» [1, с. 335]. В той же час у навчальний процес почали широко впроваджувати краєзнавчий принцип (екскурсії в природу і на виробництво, спостереження за об'єктами і явищами природи), а також приділяти значну увагу виконанню практичних завдань, в тому числі у вигляді посиленої трудової діяльності.

Пошуки у засадничих положеннях і змісті освіти відобразились на основних засобах навчання. Хоча спочатку переважали традиційні підручники, але нові методи навчання (зокрема метод проектів і лабораторно-бригадний метод) призвели до того, що їх замінювали «робочими книгами», «журналами-підручниками», «бюлетенями», «газетами-підручниками», «розсипними підручниками» тощо [6].

Ідеї фундатора української національної географії С. Рудницького про викладання предмета, висловлені ним на початку ХХ ст., знайшли своє відображення у роботах «Початкова географія України» (1919) та «Основи землезнання України» (1924). Вони мали традиційну структуру розподілу матеріалу, а в змісті науковість поєднувалась з доступністю. Кожна з цих книг починалась пристрасним описом України, в якому відчувалась велика любов автора до своєї батьківщини, яку він прагне передати читачам і переконати їх у необхідності пізнати і любити рідну землю [3].

У 1919 р. вийшла друком «Коротка географія України» В. Кістяківського. У підручнику, який побудовано за традиціями, що склались в попередній період, давалась ґрунтовна географічна характеристика України. Цінною була і значна кількість карт, представлена у ньому [8]. Свою роботу В. Кістяківський постійно доопрацьовував, і вона витримала дев'ять видань.

В підручнику доктора географічних наук, професора, а з 1926 р. — ректора Кам'янець-Подільського Інституту народної освіти В. Гериновича «Основи географії» в традиційному стилі було розглянуто питання загальної географії,

але містився і матеріал про Україну, наприклад про її ґрунти. Апарат організації засвоювання включав запитання і завдання, наведені після кожного параграфу. Недоліком підручника В. Гериновича була відсутність ілюстративного матеріалу [6].

Видатний український статистик та економіко-географ, академік Української академії наук К. Воблий підготував підручник «Економічна географія України», який витримав шість видань. Оцінку першому виданню дав М. Баранський. З суто професійної сторони вона була достатньо об'єктивною, зокрема зазначалось, що «книга зроблена з повним і глибоким знанням фактичного матеріалу і дуже добре викладена» [1, с. 373]. Однак з іншого боку у рецензії проявились заідеологізованість відомого вченого. Так, М. Баранський висловив здивування, що, хоча «книга вийшла в 1919 р., проте про Велику Жовтневу соціалістичну революцію в ній ні слова не говориться...» [1, с. 373].

За виданням 1930 р. в підручнику було розглянуто статистичні методи, територію та населення України, географію сільськогосподарських промислів, гірничої промисловості, обробної промисловості, транспорту, торгівлі. В основному тексті автор широко використовував порівняльно-географічний метод, поєднував доступність викладу з аналізом та узагальненнями. В підручнику багато картосхем, таблиць, діаграм, які не тільки ілюструють теоретичні викладки, а й є джерелом для аналізу. В кінці окремих розділів автор пропонує запитання різного рівня складності «для самостійної праці» [2].

Ґрунтовним і великим за обсягом був «Початковий курс географії» Г. Іванова, який складався з трьох частин (початковий курс географії; Азія, Африка, Америка й Австралія; Європа). Аналізуючи його зміст, С. Науменко звернула увагу на те, що він мало відрізнявся від «Начального курсу географії» того ж автора, який видавався до революції також в трьох частинах. Але перша частина, на відміну від російського видання, містила інформацію про Україну [6]. Підручник ілюстровано 93 малюнками.

Серед запитань і завдань, які вміщено як після кожної теми, так і в основному тексті, є такі, що мали на меті залучити учнів до активного пізнання своєї місцевості.

Друга і третя частини роботи Г. Іванова розповідали про природу, населення і господарство частин світу. Причому за традиціями, що склались в дореволюційний період, їх описи вміщено у двох частинах: загальному та огляді країн і територій. Також за традицією їх план комплексний, він включає відомості про місцезнаходження території, її рельєф, клімат, води, рослинність, тваринний світ, населення, його побут і господарську діяльність. В кінці третьої частини вміщено додаткові таблиці. Кожна з них складалась з цифрових даних, які характеризували географічні об'єкти (наприклад, площу й чисельність населення країн), та завдань до них, наприклад: «накресліть діаграму», «порівняйте» тощо [4, с. 173-179]. Тобто в підручнику передбачалась робота з цифровими даними таблиць, що вказує на підвищену увагу до завдань практичної спрямованості.

С. Науменко зазначає, що зміст «Початкової географії і елементів краєзнавства» П. Постоева й Ф. Федюченка відрізнявся від змісту підручника Іванова. В ньому були відсутні описи частин світу, країн і територій (крім України). В роботі 9 розділів: I розділ — «Земля, на якій ми живемо»; II — «Про форму Землі»; III — «Поверхня землі»; IV — «Поверхня води»; V — «Життя моря»; VI — «Підземні води»; VII — «Атмосфера»; VIII — «Короткий огляд земної кулі по карті»; IX — «Короткий огляд Української Радянської Соціалістичної Республіки» [6]. Останній розділ містив комплексну інформацію про географію УСРР, а саме про поверхню, вітри, води, річки, рослини, тварини, населення, промисловість, транспорт, політичний устрій та адміністративний поділ. В інших розділах розглядались тільки питання загальної географії.

Як і підручник Іванова, «Початкова географія і елементи краєзнавства» включала додатковий текст, ілюстративний матеріал, карти та апарат організації засво-

ювання. Запитання і завдання творчого і репродуктивного характеру об'єднувались у рубрики: «Запитання», «Запитання, спостереження» і «Запитання, спостереження, вправи», які розміщувались майже після кожного параграфу [6].

I. Шоробурою розглянуто підручник географії для 5 класу Л. Синицького, С. Соколова, В. Кам'янецького. Дослідниця зазначає, що на відміну від інших робочих книг, цей підручник не мав ні контрольних запитань, ні практичних завдань. Підручник перевидавався в Україні без жодної карти. В той же час в ньому було багато оригінальних рисунків, створених спеціально для даного видання [8].

Ряд підручників Л. Синицького проаналізовано М. Баранським. Розглядаючи роботу «География. Рабочая книга для седьмого года обучения» (1930), дослідник зазначив, що виклад у ній «дуже простий і зрозумілий, як у всіх підручниках Синицького... Підручник добре ілюстрований, в ньому на 278 сторінки припадає 92 малюнка, 65 картосхем і 4 діаграми; карти прості, не переобтяжені, малюнки добре підібрані» [1, с. 400]. Далі рецензент зупинився на використанні автором назви «робоча книга». Його міркування дають нам уявлення про відмінності видань зі шкільної географії, які були поширені в період захоплення «лабораторним планом» і «самостійною роботою» учнів від традиційного підручника попереднього періоду. Аналіз показав, що основні недоліки робочих книг М. Баранський бачив у відсутності матеріалів, які б забезпечували формування системи знань із шкільної географії; у «надмірній кількості завдань», що передбачали самостійну роботу (в тому числі, з картою) та неможливість виконання багатьох з них; у переважаності завданнями, які мали на меті унаочнення цифрових даних за допомогою діаграм і картодіаграм; у розміщенні запитань і завдань на початку, а не в кінці теми (глави), тобто до викладу навчального матеріалу. В той же час обов'язковим елементом таких робіт був достатньо досконалий апарат організації

засвоювання, включались додатки, приділялась увага краєзнавчим матеріалам.

В 1929 р. вийшов підручник «Начальный курс общей географии. Рабочая книга для пятого года обучения» Г. Іванова. М. Баранський відзначив, що в порівнянні із дореволюційними виданнями, обсяг підручника помітно збільшено. Найбільш важлива зміна в його структурі відбулась в результаті перенесення ближче до початку (після третього розділу) відомостей з математичної географії. Разом с тим основна установка автора — дати початковий курс загальної географії в можливо більш доступному для молодшого віку вигляді збереглась; збереглась і загальна структура книги [1, с. 415]. Таким чином, незважаючи на назву «робоча книга», даний підручник було створено за традиціями попереднього періоду.

Для створення засобів навчання географії розглянутий період виявився суперечливим. Для нього було характерне критичне сприйняття раніше сформованих традицій стосовно розуміння сутності найважливіших засобів, недооцінка їх функціонального значення.

Дослідження підручників даного періоду показало, що вони мали суттєві відмінності у завданнях, які вирішувались, а також у змісті та структурі. Відхід від традицій підручникотворення і активні пошуки нових форм основного засобу навчання, зокрема, призвів до появи «робочих книг». Їх основний зміст мав на меті не сформулювати систематичні знання, а активізувати пізнавальну діяльність учнів. В цих засобах простежувалось намагання відійти від книжного навчання до реального життя на основі краєзнавчого принципу. Ці підручники повинні були забезпечити використання в навчальному процесі нових методів навчання, з їх основними ідеями (педагогізм, комплексне навчання, спрямування на безпосереднє сприйняття дійсності та активну практичну діяльність з її вивчення). Частина з цих засобів була значно переважена запитаннями і завданнями.

В більшості традиційних підручників зберігались підходи щодо змісту, структури, комплексних описів, доступності

викладу. Кращі зразки мали досить високий науково-географічний та методичний рівень, в них були представлені всі основні елементи підручника включно з позатекстовими.

У подальших дослідженнях необхідно розглянути періодизацію історії створення засобів навчання географії.

Література

1. Баранский, Н. Н. Исторический обзор учебников географии (1876 — 1934) / Н.Н. Баранский. — М. : Географгиз, 1954. — 502 с.
2. Воблий, К. Г. Економічна географія України / К. Г. Воблий. — К., 1930. — 225 с.
3. Заставецька, О. Погляди академіка С. Рудницького на розвиток географічної освіти в Україні / О. Заставецька, Т. Заставецький // Історія української географії : всеукр. наук.-теорет. часопис. — Тернопіль : Підруч. і посіб., 2007. — Вип. 16. — С. 136–141.
4. Іванов, Г. І. Початковий курс географії / Г. І. Іванов. — Частина третя: Європа. — К. : Держ. вид-во України, 1929. — 184 с.
5. Константинов, Н. А. Очерки истории советской школы РСФСР за 30 лет / Н. А. Константинов, Е. Н. Медынский. — М. : Педагогика, 1948. — 267 с.
6. Науменко, С. О. Географічний зміст підручників для початкових класів у період побудови української радянської системи освіти (1921 — 1930 роки) / С. О. Науменко // Проблеми сучасного підручника. — Вип. 8. — К. : Наук. думка, 2008. — С. 522–532.
7. Проект Єдиної школи на Україні. Книга 1., основна школа. Накладом Міністерства Народної Освіти. — Кам'янець-Подільський : Друкарня Подільського Видавничого т-ва «Дністер», 1919. — 172 с.
8. Шоробура, І. М. Становлення та розвиток шкільної географічної освіти в Україні (XIX — XX століття) : дис... д-ра пед. наук: 13.00.01 / І. М. Шоробура. — К., 2007. — 451 с.

25.09.2015